

Waarom is Keltisch in Nederlandse (Nederlandstalige) plaatsnamen een probleem?

Lauran Toorians

De suggestie dat er in Nederland plaatsnamen (of wat ruimer: toponiemen) zouden kunnen bestaan die moeten worden geïnterpreteerd als Keltisch stuit op nogal wat weerstand. Nog niet zo heel lang geleden was dat anders. In 1958 publiceerde Antoon Weijnen (1909-2008) een lezing onder de titel *Praegermaanse elementen van de Nederlandse toponiemen en hydroniemen* waarin hij zonder veel omhaal het Gallisch (Keltisch) te hulp riep om een aantal namen te verklaren. Ook Jan de Vries (1890-1964) geeft in zijn bekende *Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandse plaatsnamen* (1962) Keltische etymologieën voor een aantal Nederlandse plaatsnamen. Door De Vries wordt daarbij een merkwaardig gegeven expliciet gemaakt: in sommige gevallen wijst hij een mogelijk Keltische etymologie af op basis van het feit dat de betreffende plaats ten noorden van de grote rivieren ligt. Hij gebruikt daar dus een niet-taalkundig argument in een taalkundige redenering. Ook Albert Joseph Carnoy (1878-1961) had in zijn *Origines des noms des communes de Belgique* (1948-1949) evenmin moeite met een Keltisch element in ons namenbestand.

Het staat buiten kijf dat naamkundigen van deze generatie van Weijnen, De Vries en Carnoy zich sterk lieten beïnvloeden door inzichten uit de archeologie. Zo lang archeologen veronderstelden dat de La Tène-cultuur van de late ijzertijd Keltisch was, én dat deze La Tène-cultuur zich in noordelijke richting uitstreckte tot aan het Nederlandse rivierengebied, konden in dat gebied 'probleemloos' ook Keltische toponiemen worden gevonden. Later in de jaren '60 en '70 viel deze legitimatie weg doordat archeologen – en met name Nederlandse archeologen – ophielden etnische namen te gebruiken en bovendien de term La Tène als periodeaanduiding overboord zetten. Voortaan hebben we in Nederland nog slechts 'ijzertijd' en 'Romeinse tijd', met 'ijzertijdboeren' en een 'inheemse bevolking' zonder etnische identiteit en dus ook zonder taal.

In de naamkunde en in de historische taalkunde van het Nederlands kreeg hierdoor het 'praegermaans' van Weijnen en zijn tijdgenoten een meer absolute betekenis dan het daarvóór had. Het Nederlands had in die nieuwe optiek wel nog steeds een voorgeschiedenis, maar die werd tot een taalkundige abstractie die geheel los staat van enige historische en geografische realiteit (hoe ongrijpbaar die realiteit verder ook is door gebrek aan historische bronnen). Toponiemen komen voortaan in drie chronologisch onderscheiden basiscategorieën: 1. Nederlands/Germaans; 2. Latijn (uit de Romeinse periode); en 3. Praegermaans/Voor-Romeins. Van die laatste categorie wordt vrijwel nooit gespecificeerd om wat voor taal het daarbij zou kunnen gaan, maar impliciet is die natuurlijk niet-Germaans.

De enigen die een serieuze poging hebben ondernomen om dit vacuüm te vullen en het Praegermaans van een identiteit te voorzien, zijn Hans Kuhn met zijn Nordwestblock-hypothese uit 1959 en Maurits Gysseling met zijn min of meer gelijktijdig ontwikkelde ideeën over het 'Belgisch'. Beide hypothesen zijn zwaar bekritiseerd en hebben nog maar weinig aanhangers. Een breed geaccepteerd alternatief ligt er echter ook niet.

Een bijkomend probleem lijkt te zijn dat waar Weijnen en De Vries goed waren ingevoerd in het Indo-europees en ook kennis hadden van het Keltisch (De

Vries schreef een gezaghebbend en nog steeds lezenswaardig boek over de religie van de oude Kelten) dit van de andere spelers in het veld niet kan worden gezegd. Kuhn was germanist en dat geldt ook voor vrijwel alle andere taalkundigen die zich met naamkunde in het Nederlandse taalgebied bezighouden. Daarnaast heeft de bestudering van de vroegst kenbare taalgeschiedenis in de Nederlanden steeds sterk onder invloed gestaan van de Vlaams-Waalse taalgrenspenningen. Politieke motieven drukten zo impliciet en expliciet een zwaar stempel op het wetenschappelijke werk. Er bestond (en bestaat, lijkt het) grote behoefte om deze taalgrens zo diep mogelijk in het verleden terug te projecteren, met Germaans ten noorden daarvan en Romaans (en eventueel Keltisch) ten zuiden. Recent is aan dit beeld wel gesleuteld, en ook het 'Belgisch' van Gysseling nuanceert dit beeld, maar toch blijft het globale beeld dat de taalgrens – liefst wat zuidelijker dan nu – ook in de Romeinse tijd én daarvoor al een culturele én een taalgrens was.

Voor de onweerlegbaar Keltische namen die zich dan toch ten noorden van die grens bevinden, werd als verklaring een 'Romeinse mode' bedacht. Plaatsen die door de Romeinen werden gesticht, kregen volgens deze verklaring een Keltische (Gallische) naam omdat de Romeinen dat leuk vonden, en dus zeggen namen als *Coriovallum* (Heerlen) en *Noviomagus* (Nijmegen) niets over de taalsituatie ter plaatse. Vermoedelijk is hier sprake van een cirkelredenering die begint met de weigerachtigheid om aan te nemen dat in Nederland ooit een Keltische taal kan zijn gesproken. Eén van de dieper liggende redenen voor die weigerachtigheid is wellicht dat de veronderstelling dat ook Vlaanderen en Nederland ooit Keltischtalig waren de idee van een oeroude taalgrens ondergraaft.

Ondertussen stond het vakgebied van de Keltische studies niet stil. Door nieuwe ontdekkingen van soms lange inscripties is onze kennis van het Continentaal Keltisch in de laatste decennia van de twintigste eeuw fors toegenomen. Bovendien zijn zowel het Gallisch als het Keltiberisch tegenwoordig goed ontsloten: er bestaan recente edities van de inscripties en voor beide talen zijn er recente grammatica's en woordenboeken. Dit betekent niet dat daarmee alle vragen rond het antieke Keltisch zijn opgelost, en zelfs niet dat al die fascinerende inscripties nu probleemloos en eenduidig kunnen worden gelezen, maar wel dat we veel meer weten, en over veel meer materiaal beschikken dan veertig of dertig jaar geleden. Het volstaat dus al lang niet meer om voor het Continentaal Keltisch te verwijzen naar werken van taalkundigen als Dottin, Holder en Pedersen, hoe onmisbaar deze publicaties in tal van opzichten ook nog steeds zijn. Bovendien betekent dit dat toponymische naslagwerken zoals dat van Dauzat & Rostaing voor Frankrijk voor het Keltische deel van het namenbestand meer dan ooit als achterhaald moeten gelden.

Een belangrijk onderzoeksproject in dit verband vindt momenteel zijn afronding aan de Universiteit van Wales in Aberystwyth. Het behelst een inventarisatie en evaluatie van de *Ancient Celtic Place-Names in Europe and Asia Minor* en resulteerde reeds in een aantal publicaties, met als off-spin tevens werk op het gebied van de persoonsnamen. Hieruit komt een genuanceerd beeld naar voren van een verspreidingsgebied van Keltische talen in de Oudheid dat groter is dan tot kort werd vermoed. Dat dergelijk grootschalig onderzoek sterk afhankelijk is van fijnmaziger werk op nationaal of regionaal niveau zal duidelijk zijn en het gaat bij de resultaten dan ook om een stand van zaken, niet om een definitief eindproduct. Daarbij zal ook niet verbazen dat een aantal traditionele kerngebieden van Keltische cultuur beter zijn onderzocht dan de randgebieden zoals Nederland. Ook voor Duitsland is – met uitzondering de publicaties van Weisgerber over het Rijnland –

nauwelijks onderzoek gedaan naar relicten van Keltische naamgeving. Toch komt een beeld naar voren waarin het midden en zuiden van Duitsland Keltisch zijn geweest, en in oostelijke richting ook Tsjechië en delen van het zuiden van Polen.

Voor Nederland wordt meestal vrij traditioneel nog steeds de oude Rijnloop ('de grote rivieren') als 'taalgrens' gehanteerd. Deze begrenzing lijkt bij nadere beschouwing echter meer gebaseerd op archeologische dan op taalkundige argumenten waarbij de vicieuze cirkel dreigt die ik hiervoor al aanstipte met Jan de Vries als voorbeeld. Persoonlijk acht ik niet uitgesloten dat gedurende de late ijzertijd ook ten noorden van de grote rivieren in Nederland een Keltische taal werd gesproken.

Hoe oud een plaatsnaam kan zijn en door hoeveel talen hij kan zijn gegaan, blijkt bijvoorbeeld aardig uit het Spaanse *Cadiz* dat zijn bestaan begon als Punisch (Phoenicisch) *Gaddir* 'fort, versterkte plaats'. Hetzelfde geldt waarschijnlijk voor *Córdoba*, wanneer dat teruggaat op Punisch *Qart Iuba* 'stad van Juba'. De naam *Parnassos* die wij kennen uit de Klassieke Oudheid als de naam van een mythische berg in de buurt van het Griekse Delphi, maar die ook nu nog voorkomt als plaatsnaam in Cappadocië (Turkije), vindt zijn oorsprong in een naam in een Anatolische taal (misschien Hurritisch) met een Hittitisch suffix. De oorsprong van deze namen reikt dus terug tot vele eeuwen voor het begin van onze jaartelling en zij doorstonden een hele reeks wisselingen van taal, zonder daarbij totaal onherkenbaar te worden.

Voor dat laatste is bijzonder, want bij elke overstap naar een andere taal zal zo'n naam zijn aangepast aan een nieuw klanksysteem en ingepast in een nieuwe grammatica terwijl in dit soort situaties de verleiding groot is om een onbegrijpelijk geworden naam zodanig aan te passen dat hij ook voor de nieuwe gebruikers weer inhoud krijgt. Dit laatste proces noemen we volksetymologie. Een mooi voorbeeld om te illustreren wat volksetymologie doet, is ons Nederlandse woord *hangmat*, dat precies omschrijft wat het woord benoemt. Feitelijk is *hangmat* echter een woord dat we via het Spaans hebben ontleend aan het Taíno van Haïti, een Arawakse taal uit het Caraïbisch gebied. Het woord luidde oorspronkelijk *hamáka*, en zo luidt het woord in het Spaans (*hamaca*) nog steeds. Noch met *hangen*, noch met een *mat* heeft het dus maar iets te maken. Dat volksetymologie de werkelijke herkomst van een woord versluiert en in veel gevallen niet of nauwelijks nog te achterhalen maakt, zal duidelijk zijn.

In de Nederlanden begint de geschreven geschiedenis met de komst van de Romeinen, om pas goed op gang te komen in de middeleeuwen. Zo ver terugkijken als bij de Phoenicische koloniën in Zuid-Spanje of naar de Hittieten in Anatolië is bij ons dus onmogelijk. Wat we wel kunnen doen is inventariseren wat de beschikbare bronnen uit de Romeinse periode ons vertellen en op basis daarvan speculeren over de periode die daaraan direct vooraf ging, de Late IJzertijd. In Engeland is bij een dergelijke exercitie een interessante stelling ingenomen. Daar is bekend dat toen de Romeinen binnenkwamen op de Britse Eilanden een Keltische taal werd gesproken. Bovendien valt daar aan te nemen dat "de eerste bekende nederzettingen die we redelijkerwijs dorpen kunnen noemen in hoofdzaak uit de IJzertijd dateren". Grote invasies of andere verschuivingen in de bevolking zijn uit die periode niet bekend, en dus kan worden verondersteld dat ook gedurende die Britse IJzertijd al Keltisch werd gesproken. Wanneer die eerste dorpen namen droegen, zullen dat dus Keltische namen zijn geweest. Voor Richard Coates en Andrew Breeze, die ik hier citeerde, betekent dit dat Engelse plaatsnamen die het nog zonder etymologie moeten stellen en

die aantoonbaar oud zijn een grote kans maken van Keltische oorsprong te zijn. In een lange reeks artikelen zijn zij zo tal van plaatsnamen, en ook riviernamen, te lijf gegaan. Met wisselend succes, dat moet gezegd, maar toch zeker ook met fascinerende resultaten en inzichten van methodische aard die ook voor ons nuttig zijn. Ruim zeventig van deze artikelen werden in 2000 gebundeld in het boek *Celtic Voices English Places. Studies of the Celtic impact on place-names in England* (Stamford 2000).

Voor alle duidelijkheid, het gaat in *Celtic Voices English Places* heel nadrukkelijk om Engeland in strikte zin, dus niet om plaatsnamen in Wales of in Schotland. Nu is de situatie in Engeland niet zomaar één op één vergelijkbaar met die in het Nederlandse taalgebied, maar zoals gezegd valt van de uitgangspunten en de methodische aanpak van Coates en Breeze ook voor ons wel iets te leren.

Zelf heb ik een poging gedaan het namenmateriaal dat uit de Romeinse tijd is overgeleverd taalkundig tegen het licht te houden. Ik probeerde daarbij de recente ontwikkelingen in de archeologie goed in het vizier te houden, maar mij daardoor toch niet te laten leiden (of misleiden) in mijn beoordeling van het talige materiaal. Van belang leek mij dat de situatie zoals Julius Caesar die rond 50 vóór Chr. beschreef een andere is dan die van de Romeinse periode in strikte zin, die pas kort na het begin van de jaartelling een aanvang neemt. In de tussenliggende periode is de politieke situatie drastisch gewijzigd en zijn nieuwe elites het gebied binnengetrokken, en dat kán natuurlijk gevolgen hebben gehad voor de taalsituatie.

Het beschikbare materiaal uit deze periode valt ruwweg te verdelen in vier categorieën: een naam is 1. Keltisch; 2. Germaans; 3. Latijn ; of 4. ‘iets anders’ dus ‘onbekend’. Die laatste categorie is niet onbelangrijk. Er zijn veel namen overgeleverd waarvan de etymologie ons ontgaat en waarvan we niet kunnen beoordelen in welke (of zelfs in wat voor) taal zij thuishoren. We weten dus zelfs niet of het in deze ‘categorie 4’ gaat om slechts één taal, of om meerdere talen die onderling wellicht ook weer heel verschillend zijn. Anderzijds zullen in deze categorie vast ook namen terechtkomen die feitelijk thuishoren in categorie 1 of 2, maar die om wat voor reden dan ook voor ons niet herkenbaar zijn.

Een probleem bij dit alles is uiteraard dat de bronnen die ons ter beschikking staan nogal mager zijn, ongelijk verdeeld naar tijd en ruimte en in de meeste gevallen pas laat overgeleverd. Juist dit laatste maakt de epigrafische bronnen (inscripties) zo belangrijk. Die brengen ons rechtsreeks in contact met hun makers en sluiten fouten in de latere overlevering uit. Een niet onbelangrijk probleem van taalkundige aard is bovendien dat we het antieke Keltisch inmiddels aardig in beeld hebben, terwijl onze kennis van het Oud- of Protogermaans van een heel andere orde is. In de praktijk vergelijken we een concrete en tamelijk goed bekende Keltische taal, namelijk het Gallisch, met een gereconstrueerd Oudgermaans.

Met al deze ‘mitsen en maren’ in het achterhoofd kwam ik tot de conclusie dat er ten tijde van Julius Caesar in het huidige Nederlandse taalgebied geen Germaans aanwijsbaar is. Een uitzondering moet wellicht worden gemaakt voor het noordoosten van Nederland, een gebied dat we in die periode nauwelijks in beeld hebben. Later in de Romeinse tijd lijkt dat nog steeds de enige regio waar we namen vinden die een redelijke kans maken Germaans te zijn (en die anders in ‘categorie 4’ zouden vallen). Verder vinden we Germaanse namen in een Bataafse context waarvan aannemelijk kan worden gemaakt dat juist dit importnamen zijn die meekwamen met hetzij de Bataafse elite, hetzij hulptroepen die door de Romeinen werden geworven in het noorden van Duitsland. Van de taal van de Eburonen durf ik zonder meer te stellen dat

die Keltisch was. Alle belangrijke namen van de Eburonen laten zich probleemloos vanuit het Keltisch verklaren.

Langs een ander spoor heeft ook Peter Schrijver, hoogleraar Keltisch in Utrecht, laten zien dat de vroegste ontwikkeling van het Nederlands het best kan worden begrepen wanneer we daarbij aannemen dat in tenminste een deel van het Nederlandse taalgebied ooit Keltisch werd gesproken. Deze sprekers werden als inwoners van het Romeinse Rijk geromaniseerd en gingen zich daarbij bedienen van een vorm van Latijn waarin een Keltisch accent doorklonk, zoals dat ook in Frankrijk gebeurde. Later ruilden deze mensen hun Romaanse taal opnieuw in en gaven zij vorm aan een voorloper van het Nederlands waarin hun oude Keltische accent een rol bleef spelen. Dergelijke wisselingen van taal zijn, net als meertaligheid, op wereldschaal absoluut niet ongewoon. De bevindingen van Peter Schrijver en van mijzelf vullen elkaar goed aan en het Keltisch dat ik op etymologische gronden in namen aantref kan natuurlijk probleemloos in de vorm van 'leenwoorden' (namen zijn vaak 'leenwoorden' uit een oudere taalsituatie) in een Romaanse context hebben gefunctioneerd.

Een belangrijke vraag is nu natuurlijk wanneer deze overgang van Romaans naar Germaans/Oudnederlands heeft plaatsgevonden. Een helder en eenduidig antwoord op die vraag hebben we nog niet, maar Schrijver suggereerde dat dit Romaans-met-Keltisch-accents in de kustgebieden kan hebben standgehouden tot 'well into the first millennium', en zelf heb ik betoogd dat dit de taal kan zijn geweest die Dorestad verbond met Quentovic aan de monding van de Canche.

Voor plaatsnamen in Nederland (en België) betekent dit twee dingen. Om te beginnen moeten we af van de idee dat Keltische namen die uit de Romeinse tijd dateren slechts een modeverschijnsel zijn. Dit zijn gewoon namen die werden gegeven omdat de naamgevers een Keltische taal spraken. Dergelijke namen kunnen er meer zijn dan we tot nu toe hebben herkend, waarbij een late overlevering van het overgrote deel van het namenbestand een probleem vormt. Ten tweede mogen we nu aannemen dat ook in de vroege middeleeuwen namen werden gegeven die Romaans zijn en waarin nog steeds Keltisch materiaal (leenwoorden) kan zijn ingebed. Gebrek aan dateringsmogelijkheden van de namen in kwestie, plus het optreden van volksetymologie en andere aanpassingen van dergelijke namen bij hun overgang naar een andere taal maken het lastig zulke namen te herkennen en eenduidig te etymologiseren.

De conclusie is dus dat er nog veel werk valt te verzetten, waarbij naast de kennis van de germanist ook die van de keltoloog en van de romanist onmisbaar zijn. Voor de benadering van het materiaal valt een les te trekken uit *Celtic Voices English Places* van Coates en Breeze: we dienen ons te richten op die namen waarvoor een evident heldere Nederlandse (Germaanse) etymologie ontbreekt, en in tweede instantie op die namen waarvoor wel een dergelijke etymologie is voorgesteld, maar waarbij nog aanleiding tot gereede twijfel bestaat. Het doel is dus niet om 'alles Keltisch te maken', zoals mij al wel eens wordt verweten, maar om bestaande problemen te signaleren en oplossingen aan te dragen.